

УДК 177.9:340.12

Хмелевська Н. А.

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ОГЛЯД ПОНЯТЬ «ПРАВО», «ПРИРОДНІ ПРАВА» ТА «ПРАВА ЛЮДИНИ»

Переосмислення поняття «права людини» сьогодні вимагає його легалізації за допомогою звернення до теорії та історії становлення права. У статті зроблено спробу проаналізувати концепцію природного права та прав людини як складових однієї цілісності. Співвідношення цих концептів в історичному розрізі дає можливість нам переінтерпретувати їх у сучасному контексті.

Ключові слова: право, природне право, правовий позитивізм, природні права, права людини.

Переосмысление понятия «права человека» сегодня нуждается в его легализации с помощью обращения к теории и истории становления права. В статье предпринята попытка проанализировать концепцию естественного права и прав человека как частей единой целостности. Соотношение данных концептов в разрезе исторических эпох дает нам возможность переинтерпретировать их в современном контексте.

Ключевые слова: право, естественное право, правовой позитивизм, естественные права, права человека.

Nowadays overinterpretation of a concept «human rights» should be fulfilled by turning to the theory and history of law's development. The author has made an attempt to analyze the concept of natural law and human rights as parts of the same integrity. The correlation of these concepts from historic point of view gives us an opportunity to interpret them in modern context.

The keywords: law, natural law, law positivism, natural rights, human rights/

Идея прав человека обретает свой определенный контур не потому, что мы знаем, каким должен быть идеальный человек, каким он должен быть по природе или в качестве совершенного человека, нового человека, человека будущего и т. д. Нет, идея прав человека обретает определенность потому, что мы очень хорошо представляем себе, чем человек не должен быть.

А. Глюксман

Однакові можливості, справедливість, свободу вибору в рамках моральної автономії, свободу слова прийнято вважати загальнолюдськими цінностями, що становлять фундамент правового статусу особистості в сучасному цивілізованому суспільстві. У такому контексті цінність права виступає особливим соціальним феноменом, тісно пов'язаним з історичним розвитком ідеї прав людини: права кожної

особи на свободу, рівність та справедливість, які впливають із соціальної природи особистості. Поняття «права людини» ґрунтується на гуманістичному змісті ідеї юридичного закріплення загальнолюдських, видових потреб та інтересів членів суспільства. Концепція прав людини як абсолютного втілення права націлена на захист первинних передумов гідного людського існування, незалежно від статі, віку чи раси та національності, соціального положення в суспільстві. Гідне існування – це той мінімум необхідних матеріальних та духовних благ, які суспільство справді повинно забезпечити всім своїм членам вже тому, що вони тут народилися. Саме звідси походить вираз, що права людини природні, невід'ємні та дані від народження. Посягання на права, їх масове порушення загрожують досягнутому рівню свободи та можливостям самореалізації особистості.

Рух всесвітньої історії до сучасної концепції прав людини полягає у розширенні кола суб'єктів права. Зростання фактичних прав-свобод особи стає показником розвитку, демократичності тієї чи іншої правової системи, державного устрою. А їх збільшення за рахунок появи нових прав, що не відносяться до числа «природних», свідчить про суспільний та правовий прогрес.

Сам термін «права людини» виник порівняно недавно. Його стали вживати лише після Другої світової війни, із виникненням Організації Об'єднаних Націй (ООН). Цим новим терміном замінили інші – «природні права» та «права чоловіків»⁵, бо концепція природного права, із якою він тісно пов'язаний, була піддана критиці. А отже, ідея прав людини має давнє коріння та переплітається з домодерними доктринами природного права Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Почасти елліністичний стоїцизм відіграв велику роль у формуванні та розповсюдженні римського права, яке, можна сказати, передбачало існування природного права [1, с. 13].

Упродовж усього періоду існування цивілізації простежується суперництво, протиставлення і навіть боротьба двох доктрин права – природно-правової та історичної (позитивної). В основі цього дуалізму права лежать різні підходи до розуміння джерел права, його походження.

Ідея природного права, яка тривалий час розвивалась у формі абсолютного природного права, ґрунтувалась на переконанні в існуванні незмінних і загальних законів світового життя і людських відносин. Вважалось, що кожна жива істота має природні властивості, що неминуче виявляються у її поведінці, а природній закон – незмінна і універсальна етична або правова норма людської поведінки.

Концепції природного права також поділяються в залежності від джерела права. Наприклад, прихильники космологічного підходу (стоїки, Цицерон, Марк Аврелій) джерело природного права вбачають у вічному природному законі. Антропологічний напрям природного права бере початок від софістів. Вислів Протагора «Людина є

⁵ У XIX столітті поняття «природні права» деталізувалися у терміні «права чоловіків», що не враховував прав жінок, тому в положеннях ООН його було узагальнено концептом «права людини».

мірою всіх речей» говорить сам за себе. Хоча встановлені людиною закони можуть їй же й заперечувати. Єдиний божественний закон покладено в основу християнської філософії середньовіччя (Божественне природне право), й в усі часи він залишається незмінним: «Роби добро та запобігай злу...»⁶. Першими спеціалістами з права стають церковники-каноніки. Якщо до цього католицизм стримувалося монархами, то після проголошення у Європі верховенства папи над державою католицькій церкві недостатньо звичаєвого права для утримання своєї влади. Відкривають Кодекс Юстиніана (римське цивільне право), яким церква стверджує писане природне право. Проте у греко-римські часи та період середньовіччя доктрини природного права на відміну доктрин «прав чоловіка» навчали переважно обов'язкам. А з писань Арістотеля та святого Фоми Аквінського ці вчення визнавали легітимність рабства та кріпацтва, а тому виключали центральні ідеї прав людини у їх сучасному розумінні – ідеї свободи та рівноправ'я. І лише після докорінних змін у переконаннях та суспільних практиках, що сталися у добу Відродження та за часів занепаду феодалізму – період від XIII століття до Вестфальського миру (1648 р.), коли опір релігійному догматизму та політико-правовій рабській залежності поступово став трансформуватися в ліберальні поняття свободи та рівноправ'я, – тільки тоді посправжньому були закладені основи, які ми сьогодні називаємо правами людини.

Таким правом, таким, яке відповідало б вимогам людського розуму, було визнане римське право. Саме тому воно було перероблене, оновлене, систематизоване і в такому вигляді сприйняте як «писаний розум»: в Італії і Німеччині, Франції та Іспанії, Португалії, швейцарських кантонах і у скандинавських країнах тощо.

Починаючи з Нового часу, розвивається раціоналістичне бачення концепції природного права (яке пізніше буде покладено в основу ідеї демократичної правової держави). Учення про природне право звільняється від богословських вірувань. Воно тепер трактується як сукупність вічних ідеальних норм. Родоначальником цього напрямку права вважають Гуго Гроція (1583–1645). Він стояв на позиції договірної теорії утворення держави, мета якої – загальна користь. Проте й виступав проти влади народу, вважаючи, що його право полягає лише у виборі, кому підкоряться – одній чи кільком особам. Природне право є настановою здорового глузду і виступає як критерій для розрізнення дозволеного і недозволеного. Тут право виступає як моральний регулятив.

Сучасниками Г. Гроція в Англії були Ф. Бекон (1561–1626) та Т. Гоббс (1588–1679). Не будемо забувати також, що в цей час в Європі встановлюється абсолютна монархія, у якій, перш за все, була зацікавлена новонароджена буржуазія. Ф. Бекон був прихильником абсолютної монархії як сильної централізованої влади, але він надавав великого значення і парламенту, який повинен бути стримувальним елементом одноосібної влади задля того, щоб у суспільстві існувала «загальна

⁶ «І так в усьому, як бажаєте, щоб з вами чинили люди, так чиніть і ви з ними, адже в цьому закон і пророки» [Матф.7:12]. (Біблія: Новий завіт, с. 292). Цим принципом було закладено фундамент головної загальнолюдської моральної вимоги, яку потім назвали «золотим правилом моральності».

справедливість». У державі мають видаватися так звані «добрі закони», зміст яких повинен бути точно сформульованим, вимоги – справедливими. Крім того, закон має бути таким, щоб його було легко виконувати. Він повинен породжувати у громадян добродієність.

Т. Гоббс, досліджуючи людську природу, у своїй праці «Левіафан» наголошує, що людина у своєму природному стані перебуває в постійній боротьбі. До тих пір, поки людина перебуває у своєму природному стані (війні), пристрасті будуть мірою добра та зла її особисті [2, с. 68]. Від початку природа створила людей рівними щодо фізичних та розумових здібностей, «хоча нам іноді й здається, що одна людина фізично сильніша чи розумніша за іншу, все ж різниця між ними не настільки разюча, щоб одна могла претендувати на яке-небудь благо більшою мірою». Через таку рівність здібностей виникають проблеми з приводу однакових сподівань на досягнення мети, тому люди природно стають ворогами. У додержавному стані завжди маємо «війну всіх проти всіх... коли люди живуть поза всякою гарантією безпеки, окрім тієї, яку їм дає власна фізична сила та винахідливість. У такій ситуації немає місця працелюбності, адже невідомо хто привласнить плоди цієї праці, немає й землеробства, морської торгівлі, відсутні знання, часові виміри, ремесла, література, немає суспільства, натомість панує вічний страх та постійна небезпека насильницької смерті, а людське життя одиноке, бідне, безнадійне і швидкоплинне» [2, с. 50–52]. Природним правом Т. Гоббс визначає свободу людини використовувати свої сили у будь-який спосіб, аби зберегти власне життя. А коли людина від початку має право на все, то вона має право навіть на життя іншої особи. Отож бо, доки панує таке положення «право всіх на все», жоден чоловік, яким би сильним чи мудрим він не був, не може бути певен, що хтось не позбавить його життя. У зв'язку із цим автор виділяє узагальнені розумом правила, які він називає моральними законами, які забороняють робити те, що може стати на заваді подальшого існування людства. Перший та основний закон проголошує, що слід прагнути миру: «...а тому, для всіх людей, що шукають миру, слід відмовитися від деяких природних прав, тобто відмовитися від свободи робити те, що хочеться, поряд з цим стримувати деякі права, як, наприклад, право скеровувати своє тіло, користуватися повітрям, водою, дорогами, всім тим, без чого не можна прожити» [2, с. 65]. Згідно з моральним законом, кожен має поступитися своїм правом на речі тією мірою, якою це необхідно в інтересах миру та самозахисту. Сила зобов'язань, якими люди пов'язують себе, витікає не з їх власної природи, адже нема нічого легшого для людини, як порушити своє слово, а внаслідок страху, який викликає те зло, що може стати наслідком їх порушення [2, с. 54–55].

Природа справедливості полягає у дотриманні угод, що мають обов'язкову силу, а зобов'язання починаються лише зі встановленням громадської влади, досить сильної, аби примусити людей до виконання своїх домовленостей. Слід «легко пробачати образи тим, хто щиро розкаюється у своїх вчинках та бажає цього. Адже прощення є дарунком миру». Накладати покарання забороняється «...із будь-якою іншою метою, окрім виправлення злочинця чи застереження інших...», тобто необхідно пробачати заради гарантування миру в майбутньому. «До того ж помста

<...> лише безцільний тріумф над шкодою, спричиненою іншому, призводить до війни, тому суперечить природному закону та називається просто жорстокістю...» [2, с. 64–65]. Заради загального миру жодна людина не повинна будь-яким чином: ділом, словом чи виразом обличчя, жестом – виказувати свою ненависть чи презирство іншому.

Т. Гоббс вважав, що саме накази держави й породжують права. Для нього права – це міра свободи, яку залишає громадянину цивільний закон. Слід сказати, що Т. Гоббс у своїй теорії прагнув винайти компроміс, гармонію між індивідуальними можливостями людини (її емоціями, пристрастями, розумом, що надихають та скеровують) та регулятивною, владною функцією держави, яка не може обійтися без насилля. Хоча моделі насилля можуть бути різними: від авторитарної до договірної. Слід сказати, що договірна теорія виникнення держави, про яку почав мову Т. Гоббс та остаточно сформував у своїй праці «Про суспільний договір» Ж.-Ж. Руссо, була своєрідною міфологемою XVIII століття, вона була створена штучно саме за для легітимації існуючої влади.

Дж. Локк (1632–1704) – представник англійського класичного лібералізму, який був молодшим за Т. Гоббса та не мав жахливого власного досвіду громадянської війни, дотримувався інших поглядів. Він виступав проти необмеженої влади монарха та необхідності розподілу влади на законодавчу, виконавчу й федеративну. Державна влада встановлюється шляхом договору народу, якщо вона порушує його, то народ може її змінити. У суспільстві панує природний закон, який вимагає миру й безпеки усіх. Кожен відстоює свої інтереси, тому й виникає договір про політичну владу, яка могла б їх забезпечити. Свобода і закон – не протилежності, як у Т. Гоббса, а навпаки, закон зберігає і розширює свободи.

Одним із видатних філософів Просвітництва у Франції був Ш.-Л. Монтеск'є (1689–1755). Він, як і Дж. Локк, вважав, що люди живуть за законами взаємодопомоги, їх природний стан – мирне життя у сім'ї. Ворожнеча між людьми виникла пізніше, і саме через неї і виникає держава як продукт свідомої діяльності людей. Держава за своєю природою справедлива, несправедливість притаманна лише її посадовим особам і урядам.

Одним з найголовніших внесків Ш.-Л. Монтеск'є у розвиток права став розроблений ним поділ влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову. Він дійшов висновку, що існують два види законодавчого механізму: природні закони, які впливають з біологічної природи людини, і соціальні, створені людьми. До природних він відносив бажання миру, добування їжі, необхідність спілкування з людьми. До соціальних – ті, що визначають відносини між народами (міжнародне право), між правителями і підлеглими (політичне право), між окремими громадянами (цивільне право). Право, згідно з ним, це міра свободи, яка означає справедливість, передує закону і визначає його.

Ж.-Ж. Руссо (1712–1778) заперечував божественне право монархії і відкрито говорив про суверенітет народу. Він відстоював положення про те, що приватна власність – основа нерівності, і тому проти неї треба боротися (у XIX столітті цю ідею підхопив і розвинув К. Маркс та марксистки) [3].

І. Кант певну кількість своїх наукових праць присвятив розгляду державно-правових питань. Для нього важливою була ідея правової держави як об'єднання людей, що підкоряються законам. На відміну від Ж.-Ж. Руссо, він вважав людину від природи не доброю, а лихою, яка потребує собі господаря. Але оскільки господарі теж люди, то єдиним господарем може бути лише Бог. На думку І. Канта, у нормальному суспільстві повинні правити не люди, а моральні закони, які відповідали б формально-правовій рівності. Оскільки закони теж складають люди, то вони мають відображати волю громадян, а для цього потрібні досвідчені люди і свобода думки. Лише Розум та автономна воля людини здатні встановлювати певні правила поведінки і належним чином, без зовнішнього примусу і тиску, виконувати їх. Людина водночас є і моральним законодавцем, і добровільним виконавцем моральних правил.

Моральний закон І. Канта є по суті модифікацією принципу формально-правової рівності, яка знайшла вираз у його категоричному імперативі: «Чини лише відповідно до тієї максими, керуючись якою ти можеш забажати, щоб вона стала загальним законом... дій так, щоб ти завжди ставився до людства й у своїй особі, і в особі всякого іншого так само як до мети і ніколи не ставився б до нього як до засобу». За І. Кантом, мораль і право становлять належне, а не суще. Право стосується дій, а мораль – переконань. Правове повинно переходити в моральне. Тому право і мораль – комплементарні протилежності. Розумне право – це морально обґрунтований закон. Його не нав'язано людині ззовні, він міститься у ній самій. Право гарантує моралі той соціальний простір, у якому реалізується свобода індивіда, і відрізняється від моралі застосуванням примусу. За філософом, «право – це сукупність умов, при яких свавілля одного може бути поєднано зі свавіллям іншого з погляду загального закону волі...», а під волею він мав на увазі незалежність від примусового свавілля іншого. Завданням права є не допускати такої діяльності, яка не сумісна з моральним законом, тобто увести свавілля індивідів у розумні межі. Основою права визнається автономна воля, а природне право, що належить людині в силу її людяності, – як свобода (тобто здатність хотіти і діяти згідно з розумом), поєднана за цим загальним законом зі свободою інших людей. А оскільки правом передбачається зовнішнє користування свободою (внутрішнє користування свободою залишається за мораллю), то гарантованість такого користування І. Кант вбачає у державному примусі. Держава стає зовнішньою силою щодо права, санкціонуючи у позитивному праві норми чистого розуму (крім природного і позитивного права філософ розрізняє ще й правову категорію справедливості як соціального домагання, не забезпеченого державним примусом). Природне право виступає моральною основою позитивного права і його кінцевою метою (ідеальною моделлю). Спроба І. Канта поєднати природне право з позитивним виявилася невдалою. Визнана ним неможливість будь-якого спротиву державі та державній владі призвела до практичного верховенства позитивного права та повного безсилля природного права [4, с. 231, 285].

Починаючи з І. Канта, на природне право дивляться не як на безпосередній регулятор поведінки людини, а як на еталон, вищу моральну мету, ідеал, критерій, до яких потрібно прагнути. У той же час, незважаючи на недоліки природно-правової

доктрини, вона в усі часи була рушійною силою перетворень і революцій. Усякий раз, коли відживали історичні форми права, за допомогою природного права обґрунтовувався новий суспільний порядок. Під лозунгами природного права і з його ідеями відбувалися північноамериканські визвольні війни, французькі революції, знищувалось рабство і руйнувався кріпосницький лад.

Ліберально-інтелектуальні пошуки мали великий вплив на західний світ кінця XVIII – початку XIX століття. Разом із практичним прикладом англійської революції 1688 року та Білля про права, що став її результатом, вони сприяли логічному обґрунтуванню революційної хвилі, яка на той час затопила Захід, особливо Північну Америку та Францію. Декларація прав людини та громадянина 1789 року підкреслювала, що «люди народжуються й залишаються вільними та рівними у своїх правах», мета кожної політичної організації полягає у «збереженні природних та невід'ємних прав людини», закріпила основні права: свобода особистості, права на власність, безпека й спротив гнобленню. Ці видатні політико-правові акти не втратили своєї актуальності й сьогодні, хоча, звичайно ж, сучасні уявлення про права людини набагато багатші за своїм змістом.

Паралельно з природно-правовими ідеями, що існують здавна (згадаймо софістів з їх практикою абсолютної справедливості і відносності правди та неправди), існує і набирає силу історичний погляд на право, розквіт якого припадає на XIX століття. Саме йому належить «заслуга» витіснення з науки на довгий період ідеї абсолютного природного права.

Напади на природне право та права розпочалися наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Дж. Ст. Міль, який рішуче захищав свободу, проте проголосив, що права в своїй основі базуються на принципі корисності. Прихильники позитивізму вважали права мінливими функціями культури та середовища, унікальними для кожної громади.

Джон Остін (1790–1859), командна теорія права якого лягла в основу концепції правового позитивізму, у своїй роботі «Визначення сфери юриспруденції» наполягав, що єдиний закон – це наказ правителя і єдина правда – це та, яка може бути встановлена завдяки перевіреному досвіду. (Розбіжності у методі пізнання права: природно-правове вчення виводить його шляхом висновків розуму, а історичне – через емпірію.)

Спочатку в Німеччині, а згодом і в інших європейських країнах юридичний позитивізм перемагає. Багато вчених починають досліджувати національне право. Акцент переноситься з індивідуальних прав особи на права громад, суспільств, націй. «Мета і первинний еталон – це добробут спільноти», – висловлює думку британський ідеаліст Ф. Х. Бредлі.

Правовий позитивізм майже виключає розуміння права з позиції моралі. Поняття права звужується до трактування законів, із нього виключаються основоположні принципи: справедливість, свобода, рівність та ін., можна сказати, що відкидаються норми звичаєвого права, на які спиралися правові системи Заходу. Головне завдання правового позитивізму – відокремити власне право від інших регулятивних систем, заперечується моральна сторона права, тобто нехтується внутрішнє визнання права,

акцент робиться лише на державному примусі. Держава виступає творцем та гарантом права. Система такого права гарантує мир та порядок у суспільстві, як говорить Г. Кельзен, «забезпечує колективну безпеку» [5]. Правовий позитивізм можна розглядати як відповідь на страх перед свавіллям, що охоплює країни під час криз, воєн, революцій та ін. Відокремлення держави від церкви, проголошення єдиним джерелом права чинного законодавства призводить до усвідомлення того, що право спирається виключно на силу держави. Проте врешті-решт перед суспільством постає питання: «Яким чином тоді відділити державний примус від грубого насилля злочинця?» Виходить, що за допомогою зазначеної концепції можна виправдати будь-яку державну політику, навіть злочинну (геноцид тощо). Тому в системі позитивного права залишається багато білих плям: незадовільне вирішення соціальних проблем, нездатність дати відповідь, яким шляхом має розвиватись право для перетворення правового поля, яке відповідало б справедливості, соціальним ідеалам та людським уподобанням та ін. [1].

Однак чисельні реформістські імпульси: відміна рабства, виникнення фабричного законодавства, запровадження загальної освіти, розвиток профспілок та руху за загальне виборче право – свідчать про те, що стан прав людини повсякчас бентежив людські серця.

Лише після занепаду нацистської Німеччини концепція прав людини отримала своє справжнє визнання. З новою силою повернувся інтерес до дослідження інституту прав людини після усвідомлення спільнотою неправомірності законів, які дозволяли позбавляти власності та знищувати меншини, що санкціонували свавільний поліцейський обшук та затримання, ув'язнення, тортури і страти без відкритого суду та ін. Людство неминуче доходить висновку, що мораль та право не можуть спиратися на якісь виключно утилітарні, ідеалістичні чи інші доктрини, основою яких є наслідки, а не причина. «Певні дії у будь-якому разі є неприпустимі щодо людини: людські істоти мають право принаймні на просту повагу» [1, с. 17].

У силу неправильно зрозумілої сутності людини і потреб людства подекуди руйнувались цивілізації і встановлювалась жорстока тиранія, плюндрувались здобутки людського розуму та рук. Із ходом історичного розвитку все ж зростала свідомість народів, зазнавали змін уявлення про людину, право та суспільство. В останній чверті ХІХ – на початку ХХ століття ідея природного права частково позбавляється своїх старих помилок. Її представники визнають змінюваність правових норм, розрізняють ідеальні норми, що необхідно існують у житті. І вже напевне можна сказати словами О. Гьофе, що «...право стає осердям соціальних відносин, відповідальною за нього публічна влада, а найважливішим його критерієм – права людини та демократія» [5, с. 3].

Можна сказати, що право виступає інструментом держави, принаймні його ідея зводиться до слугування державі та її удосконалення. Однак сучасна практика вказує на зворотне: зв'язка держава-право в умовах сучасності ослаблюється, право сьогодні спрямоване на потреби влади.

Отже, головний акцент можна зробити на практичних вимогах природного права. Концепт природного права має право на існування задля вдосконалення

існуючого права порівняно з ідеальними нормами, необхідності покладення останніх в основу правопорядку.

Література:

1. *Уестон Бернс Г.* Права людини / Г. Бернс Уестон // Права людини: Концепції, підходи, реалізація : пер. з англ. – К. : Ай Бі, 2003. – 263 с.
2. *Гоббс Т.* Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Электронный ресурс] / Т. Гоббс. – Режим доступа: http://www.zipsites.ru/books/gobbs_leviafan
3. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. русо ; пер. с фр. – М. : КАНОН-Пресс, Кучково поле, 1998. – 416 с.
4. *Кант И.* Метафизика нравов / И. Кант // Кант И. Сочинения в 8 т. / И. Кант. – Т. 6. Введение в Метафизику нравов. Введение в учение о праве. – М. : Чоро, 1994. – С. 231–266.
5. *Кельзен Г.* Чисте правознавство / Г. Кельзен. – К. : Юніверс, 2004. – 426 с.
6. *Гьофе О.* Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / О. Гьофе ; пер. з нім. – К. : Альтерпресс, 2003. – 264 с.